

## **A Theological Interpretation of "Dream" and "Language of Dreams" in the Supra-naturalistic Approach of Ibn Arabi and the Naturalistic Perspective of Erich Fromm**

Somayeh Khademi\*

Zeinab Shariatnia\*\*

### **Abstract**

Divine religions and psychological schools have devoted special attention to "dreams" and what is seen in dreams, offering their own perspectives and interpretations on the causes and analysis of dreams. Given that Ibn Arabi is one of the famous Muslim mystics, we intend to employ a descriptive-analytical method to explain his supra-naturalistic approach to the phenomenon of "dreams" and the "language of dreams" and compare it with the naturalistic perspective of Erich Fromm, a social psychologist from the Frankfurt School. The findings indicate that Ibn Arabi considers "dreams" one of the manifestations of the human unconscious in connection with the "transcendent reality," which has its roots in the imperceptible and non-material realm. It is a realm where meanings and truths take on physical forms and convey themes that Ibn Arabi has formulated under the overarching concept of "symbolic language." In contrast, Erich Fromm emphasizes the importance of the connection and relationship between dreams and the individual's unconscious mind with nature. He sees dreams as a phenomenon related to the psyche fully valid, indicative, and meaningful, in which unconscious experiences are observed as symbols and signs of hidden needs and desires. He discusses them within the concept of "symbolic language".


**Keywords:** Ibn Arabi, Erich Formm, dream, subconscious, naturalistic, supra-naturalistic.

---

\* Assistant Professor of Religions and Mysticism Departmen, Azarbaijan Shahid Madani University. s.khademi@azaruniv.ac.ir

\*\* Ph.D. Student of Islamic Mysticism, Institute of Imam Khomeini, Tehran, Iran (Corresponding author), zeynab.shariatnia@gmail.com

Date Received:23/06/2023 , Date of Acceptance: 02/12/2023

 Copyright©2010, Iranian Association for Philosophy of Religion. This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA94042, USA.

## **A Theological Interpretation of "Dream" and "Language of Dreams" in the Supra-naturalistic Approach of Ibn Arabi and the Naturalistic Perspective of Erich Fromm**

### **Extended abstract**

Sleep and dreams are among the salient concepts in religious-mystical studies and psychology that religious scholars, Muslim mystics, and psychologists have paid particular attention to and expressed thoughtful opinions. In the thought of mystics, one of the ways that a person can communicate with the unseen world is the world of dreams, in which the meanings of the unseen world take on sensual ecstasy and express particular concepts and themes. One of the mystics who paid distinct attention to the issue of dreams in his works is Mohi Al-Din Ibn Arabi (1240-1165 AD). The issue of dreams in Ibn Arabi's intellectual-mystical system has an inseparable association with uncovering, intuition, and spiritual experiences. He has dedicated the Yusefi and Ishaq chapters of Fous Al-Hikam and a large part of the Meccan conquests, including chapters 99 and 180, to this issue. He considers the dream language to be symbolic and believes that the science of interpretation helps elicit the true meaning of what has been witnessed in a dream.

On the other hand, dreams have been the focus of psychologists and psychoanalysts in psychology because they are related to the human psyche and are the source of many human behaviors. Erich Fromm (1900-1980), a German-American psychoanalyst, sociologist, and renowned social psychologist of the Frankfurt school (Miri768,9 2014: 10), in his valuable work entitled "The Forgotten Language," examined dreams thoroughly using previous findings and experiences on psych activities. According to his belief, dreams rooted in human thoughts and ideas are entirely authentic and meaningful and express the thoughts, interests, and desires of people. Erich Fromm considers the language of dreams to be a symbolic language that needs interpretation. Understanding the symbolic language is necessary for anyone who wants to know himself, and if he does not understand this language, he will miss the various points in sleeping. Therefore, the art of dream interpretation task is to understand the motivations of human behavior (natural and unnatural) and to distinguish the reasonable and higher parts of the dream from the unreasonable parts. Given the importance of the dream issue in the thoughts of mystics and psychologists, the researchers of the present paper are to investigate the supra-natural viewpoints of Ibn Arabi and the natural approach of Erich Formm based on comparative analysis and according to the librarian evidence with a fresh view. So far, some research has

been written about sleep and dreams. Among them is "Sleep and Dream from Ibn Arabi's Point of View" written by Abdolreza Mazaheri, which discussed topics such as dreams, the world of absolute and binding examples, spiritual hermeneutics and interpretation, and imagination from Ibn Arabi's viewpoint. Vahidah Haddad and Mohammad Bidhandi, in the article "The Nature of Sleep and Dreams from the Point of View of Farabi, Suhrawardi, and Ibn Arabi," have compared the views of Suhrawardi, Farabi, and Ibn Arabi about dreams. Ali Arshad Riahi and Fatemeh Zare, in a paper entitled "Comparison Study on Dream in the View of Ibn Arabi and Mula Sadra" explained their comparable and discrepant views upon dreams. Meanwhile, no study has focused on comparing Ibn Arabi and Erich Fromm concerning the issue of dreams and their language. Therefore, this article tries to answer critical questions in this regard. Among these questions are: What is the origin of sleep and dreams in humans? What are the types of sleep and dreams? What is the language of sleep and dreams? Should dreams be interpreted, and if they are interpretable, who should do it?

The research findings indicate that Ibn Arabi and Erich Fromm work on the issue from a specific aspect.

The similarities between Ibn Arabi's and Eric Fromm's views on dreaming reflect broader trends in the history of psychology and religious studies, each emphasizing the importance of self-knowledge and personal growth. Both thinkers believe that dreams can reveal hidden aspects of oneself and the interpretation of these dreams can lead to greater self-knowledge and understanding. At the same time, the differences between their perspectives reflect broader trends in the history of psychology and religious studies that highlight different approaches to understanding human experience and consciousness. Ibn Arabi's point of view is rooted in a mystical cosmology that emphasizes the importance of self-transcendence and achieving unity with the world of meaning and the unseen. Eric Fromm's view, on the contrary, is rooted in humanistic psychology, which emphasizes the importance of self-actualization and personal growth. These different approaches to understanding human experience and consciousness have important implications for our understanding of ourselves and our relationship with the world. For Ibn Arabi, the soul is ultimately the manifestation of God and the goal of human life is to achieve union with God through spiritual practices such as meditation and thinking. According to Eric Fromm, the self is a unique being that has the possibility of growth and self-fulfillment through the realization of its unique potential. As a result, by exploring these different perspectives, we can gain a deeper understanding of the complexity and richness of human experience and better understand how we can

achieve greater self-knowledge and personal growth and use this knowledge to make positive changes in our lives.

## References

- The Holy Quran* (1981). Tr. by Mehdi Elahi Ghomshe'ei, Tehran: Sazman-e Tablighat-e Eslami [in Persian].
- Fromm, Erich (1983). *The Forgotten Language*, Tr. by Ebrahim Amanat, Tehran: Marvarid Press [in Persian].
- Ibn Arabī, Mohi al-Din (no date). *Kitāb al-Futūḥāt al-Makkiyya* (The Meccan Revelations), Beirut: Dar al-Sāder [in Persian].
- Ibn Arabī, Mohi al-Din (2014). *Mā Lā Ya'aval Alayh* (What is Unreliable), Tr. by Saeed Rahimian, Tehran: Negāh Moāser [in Persian].
- Ibn Arabī, Mohi al-Din (1946). *Fosūs al-Hekam* (The Bezels of Wisdom), Cairo: Dar al-Ehya kotob al-Arabia [in Persian].
- Babaei, Ali (2019). *The Wisdom World Trilogies*, Ardabil: University of Mohaghegh Ardabili Press [in Persian].
- Jūdī Nematī, Akram (2010). *Sheikh Shūrafīn* (A review of the life and works of Mohi al-Din Ibn Arabī, Tehran: Hamshahri [in Persian].
- Chitick, William (2016). *The Mystical Way of Knowledge from the point of view of Mohi al-Din Ibn Arabi*, Tr. by Mehdi Najafiafra, Tehran: Jami [in Persian].
- Chitick, William (2018). *Imaginary Worlds: Ibn Arabī and the Issue of Religious Discrepancies*, Tr. by Ghasem Kakaī. Tehran: Hermes [in Persian].
- Chitick, William (2019). *Ibn Arabī, Heir of the Prophets*. Tr. by Hooshmand Dehghan. Tehran: Payame Emrūz press [in Persian].
- Afifī, Abu Ala (2001). *Explanation on Fosūs al-Hekam* (The Bezels of Wisdom), Tr. by Nasrollāh Hikmat. Tehran: Elham [in Persian].
- Ghonūy, Sadr al-Din (1992) *Fakūk: Introduction*, translation, and edited by Mohammad Khajavi. Tehran: Molā [in Persian].
- Gheisarī, Davūd (2011). *Gheysarī explanation on Fosūs al-Hekam* (The Bezels of Wisdom), Tr. by Mohammad Khajavi. Tehran: Molā [in Persian].
- Movahed, Mohammad Ali, & Movahed, Samad (2007). *Translation, Explanation, and Analysis of Fosūs al-Hekam Ibn Arabi*, Tehran: Karnameh press [in Persian].
- Miri, Seyed Javad (2014). *Reclaiming the Sane Society: Essays on Erich Fromm's Thought*, USA: The University of Massachusetts Boston.
- Miri, Seyed Javad (2011). *Reflections on Erich Fromm*, London: London Academy of Iranian Studies Press.

## خوانشی دین‌پژوهانه از «رؤیا» و «زبان رؤیا» در دو رویکرد فراطبیعت‌گرایانه ابن عربی و نگرش طبیعت‌گرایانه اریک فروم

سمیه خادمی\*

زینب شریعت‌نیا\*\*

### چکیده

ادیان الهی و مکاتب روان‌شناسی به «رؤیا» و آنچه در خواب دیده می‌شود، توجه ویژه داشته‌اند و با دیدگاه و بیان خاص خود به تبیین علت به وجود آمدن رؤیا و تحلیل جزء به جزء آن پرداخته‌اند. با توجه به اینکه محی‌الدین ابن عربی یکی از عارفان پرآوازه مسلمان است، برآن شدیم تا با روش توصیفی — تحلیلی به تبیین رویکرد فراطبیعت‌گرایانه او در مسئله «رؤیا» و «زبان رؤیا» و مقایسه آن با نگرش طبیعت‌گرایانه اریک فروم، روان‌شناس اجتماعی مکتب فرانکفورت، پردازیم. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد ابن عربی «رؤیا» را یکی از مظاهر ناخودآگاه آدمی در ارتباط با دنیای «فراواقعی» برمی‌شمارد که ریشه در عالم غیرمحمسوس و غیرمادی دارد. عالمی که معانی و حقایق صورت جسمانی به خود گرفته‌اند و منتقل‌کننده مضامینی هستند که ابن عربی آن را ذیل کلان مفهوم «زبان نمادین» صورتبندی کرده است. این در حالی است که اریک فروم بر اهمیت اتصال و ارتباط رؤیاها و ضمیر ناخودآگاه فرد با طبیعت تأکید دارد. وی رؤیاها را پدیده‌ای مربوط به روان، کاملاً معتبر، دلالت‌گر و با معنی می‌داند که در آن تجربیات ناخودآگاه به صورت

\* استادیار گروه ادیان و عرفان، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، s.khademi@azaruniv.ac.ir

\*\* دانشجوی دکتری عرفان اسلامی، پژوهش‌سکده امام خمینی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

zeynab.shariatnia@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۱

نمادها و نشانه‌هایی از نیازها و تمایلات نهان فرد مشاهده می‌شود که ذیل مفهوم «زبان سمبلیک» به تبیین آن می‌پردازد.

**کلیدواژه‌ها:** ابن عربی، اریک فروم، رؤیا، طبیعت‌گرایانه، فراطبیعت‌گرایانه.

## ۱. مقدمه

خواب و رؤیا از جمله مفاهیم مهم در مطالعات دینی - عرفانی و روان‌شناسی است که عالمان دینی، عارفان مسلمان و روان‌شناسان هر کدام از دیدگاه خاصی به آن توجه نموده‌اند و نظرات قابل تأملی در باره آن بیان کرده‌اند. در اندیشه عرفا یکی از راه‌هایی که از سان می‌تواند با عالم غیب ارتباط برقرار کند عالم خواب و رؤیاست که در آن معانی عالم غیب نشئه حسی به خود می‌گیرند و بیان‌کننده مفاهیم و مضامینی خاص هستند. یکی از عارفانی که در آثار خویش توجه ویژه‌ای به موضوع خواب و رؤیا داشته محی‌الدین ابن عربی (۱۱۶۵-۱۲۴۰م) است. مسئله خواب و رؤیا، در نظام فکری - عرفانی ابن عربی، پیوند ناگسستنی با مباحث کشف و شهود و تجارب روحانی دارد. وی فص‌های یوسفی و اسحاقی از فصوص‌الحکم و همچنین بخش زیادی از فتوحات مکیه، از جمله باب‌های ۹۹ و ۱۸۰ را به این مسئله اختصاص داده است. ایشان «زبان رؤیا» را نمادین می‌داند و معتقد است برای پی بردن به معنای حقیقی آنچه که در رؤیا شهود می‌شود باید از علم تعبیر کمک گرفت.

از سوی دیگر خواب و رؤیا در روان‌شناسی نیز از آن جهت که مربوط به روان انسان است و منشأ بسیاری از رفتارهای آدمی محسوب می‌شود، مورد توجه روان‌شناسان و روان‌کاوان قرار گرفته است از جمله اریک فروم (۱۹۰۰-۱۹۸۰م) روان‌کاو، جامعه‌شناس آلمانی - آمریکایی و روان‌شناس اجتماعی بلندآوازه مکتب فرانکفورت. (Miri, 2014: 10)

در اثر ارزشمند خود به نام «زبان از یاد رفته» (The forgotten Language) با استفاده از یافته‌ها و تجربه‌های پیشینیان در مورد فعالیت‌های روانی به طور مفصل به تحقیق در باره رؤیا پرداخته است. به اعتقاد وی رؤیاها کاملاً معتبر و با معنی هستند که ریشه در افکار و اندیشه‌های انسان دارند و بیان‌کننده افکار، علایق و خواسته‌های هر شخصی است. اریک فروم زبان بیان رؤیاها را زبان سمبلیک می‌داند که نیازمند تعبیر هستند. درک زبان سمبلیک برای هرکس که مایل به شناخت خود باشد لازم است و اگر این زبان را درک نکند مطالب متنوعی را که هنگام خواب دیده است از دست خواهد داد. لذا وظیفه هنر تعبیر رؤیا، فهم

انگیزه‌های رفتارهای طبیعی و غیرطبیعی انسان و تشخیص قسمت‌های معقول و عالی‌تر رؤیا از قسمت‌های نامعقول است.

با توجه به اهمیت مسئله «خواب و رؤیا» در اندیشه عارفان و روان‌شناسان، نویسندگان این سطور بر آن شدند تا با نگاهی نو به واکاوی دیدگاه فراطبیعت‌گرایانه ابن عربی و نگرش طبیعت‌گرایانه اریک فروم در این زمینه بپردازند. گرچه تقابل دیدگاه ابن عربی با اریک فروم از جمله تطبیق‌هایی است که ظاهراً از دو نگاه متفاوت جلوه می‌نماید؛ یعنی یکی عارف و دیگری روان‌کاو؛ اما هر دو از «عالم دورن» می‌گویند. عالمی که در آن معانی در قالب محسوسات برای شخص ظاهر می‌گردد.

تاکنون پژوهش‌هایی در رابطه با موضوع خواب و رؤیا به نگارش درآمده است. از جمله مقاله «خواب و رؤیا از دیدگاه ابن عربی» (۱۳۸۶)، نوشته عبدالرضا مظاهری که مباحثی مانند رؤیا، عالم مثال مطلق و مقید، تأویل و تعبیر و و خیال از دیدگاه ابن عربی را مطرح کرده است. وحیده حداد و محمد بیدهندی در مقاله «ماهیت خواب و رؤیا از نگاه فارابی، سهروردی و ابن عربی» (۱۳۹۲)، به مقایسه دیدگاه سهروردی، فارابی و ابن عربی در باره خواب پرداخته‌اند. علی ارشد ریاحی و فاطمه زارع در مقاله «بررسی تطبیقی رؤیا از منظر ابن عربی و ملاصدرا» (۱۳۹۲)، وجوه اشتراک و اختلاف نظر ابن عربی و ملاصدرا را درباره رؤیا بیان کرده‌اند. اما تا کنون پژوهشی تطبیقی در رابطه با خواب و رؤیا و زبان آن در اندیشه ابن عربی و اریک فروم صورت نگرفته است. از این رو با مراجعه به آثار این دو شخصیت در زمینه خواب و رؤیا درصدد پاسخ‌گویی به سؤالات مهمی در این زمینه هستیم. این سؤالات عبارتند از: منشأ خواب و رؤیا در انسان چیست؟ خواب و رؤیا دارای چه انواعی است؟ زبان خواب و رؤیا چگونه است؟ آیا باید خواب و رؤیا را تعبیر کرد و اگر قابل تعبیر است چه کسی باید آن را انجام دهد؟ به نظر می‌رسد در نگاه این دو اندیشمند خواب و رؤیا پیامی از ضمیر ناخودآگاه فرد است و شناخت آن و تمرکز بر روی ابعاد آن می‌تواند راه میانبری برای درک وجود انسان باشد. چرا که انسان چکیده عوالم و مثل‌اعلای عالم است و از طریق خواب ما دریچه‌ای از «نگاه به آینده حقیقی» خود داریم.

## ۲. عالم خواب و بیداری

از آنجایی که نیروهای جسمانی و مادی انسان محدود است خداوند متعال موهبت خواب

را به بنده خود عطا فرمود تا در طول آن، حظی نصیب جسم شود و توانایی دوباره بیابد. چنانکه در سوره نبا آمده است: «خواب شما را مایه آسایش گردانیدیم.» (نبا: ۹) محی الدین ابن عربی بر این باور است که انسان دارای دو حالت خواب و بیداری است. خواب جزء احکام طبیعت در مولدات عناصر در این دنیا است و از آن جهت که نشئه آخرت از مولدات عناصر نمی باشد بنابراین اهل نشئه آخرت نمی خوابند و اصلاً خواب را قبول نمی کنند، چنان که فرشتگان نیز از مقام عناصر برتری و علو دارند و خواب آنان را فرا نمی گیرد. (ابن عربی، بی تا، ج ۲: ۱۸۴) به اعتقاد وی خواب حالتی است که بنده از مشاهده عالم حس به شهود عالم برزخ انتقال پیدا می کند. (همان: ۱۸۳) به سخن دیگر، خواب غیبت از محسوسات ظاهری در عالم حس است که موجب آسایش فرد می گردد به خاطر خستگی ناشی از حرکتی که در حال بیداری حاصل شده است. (همان: ۴۳۰)

شیخ اکبر از دو نوع خواب صحبت کرده است: ۱. خواب انتقالی که در آن مقداری آسایش یا وصول به امیال شخصی وجود دارد یا افزایشی در کسالت و خستگی است. خواب انتقالی آن خوابی است که همراه با رؤیا باشد، در این صورت این آلات روح از ظاهر حس به باطن آن گذر می کند تا آنچه در خزانه خیال تحقق دارد و حواس برای درک آنها اوج گرفته اند را مشاهده کند. این آلات همان جوارح و خدام قوای حسی هستند. بنابراین نفس ناطقه که خداوند آن را به انسان اعطا کرده است به آنچه در این خزانه قرار دارد وقوف پیدا می کند. ۲. نوع دوم خواب فقط آسایش است، خواب صرف و صادقی است که خداوند در سوره مبارکه قصص در مورد آن فرموده است: «یکی از رحمت های خدا آن است که شب و روز را برای شما قرار داده تا در شب آرام گیرید و در روز از فضل خدا طلب کنید و باشد که شکرگزار شوید.» (قصص: ۷۳) بنا بر نظر شیخ اکبر خداوند متعال این خواب را برای اعضا و جوارح جسمانی که در بیداری خسته شده اند موجب آرامش قرار داده است. (ابن عربی، بی تا: ج ۲: ۳۷۸)

از سوی دیگر اریک فروم به عنوان یک روان کاو، خواب و بیداری را دو حالت زیستی گوناگون می داند که میان فعالیت بیولوژیک انسان در این دو حالت تفاوت عمیق و اساسی وجود دارد. بنا بر نظر وی، از نظر فیزیولوژیک، خواب حالتی است که در آن ساختمان زنده به تجدید حیات شیمیایی می پردازد و در حالی که حرکات متوقف شده و درک حسی نیز تقریباً به حالت خاموشی درآمده است انرژی کافی ذخیره می کند. (فروم، ۱۳۶۲: ۳۳) از سوی دیگر بیداری حالتی است که در آن فرد خود را از طریق رفتار و عمل با دنیای واقعیت



مربوط می‌کند. هدف اصلی در بیداری ادامه زندگی است و انسان به حسب شرایط مکان و زمان به تفکر منطقی دست می‌زند و به مقابله با مشکلات و تأمین احتیاجات زندگی خود می‌پردازد. (همان: ۳۸) اریک فروم معتقد است در هنگام خواب فعالیت اصلی انسان در بیداری که درک واقعیت و واکنش در برابر آن است به حال تعلیق و وقفه درمی‌آید. (همان: ۳۳)

تفاوت عمیق و اساسی میان عملکرد روانی انسان در هنگام خواب و بیداری وجود دارد. ابن عربی با بیان دو حالت خواب و بیداری، معتقد است خداوند در هر دو حالت برای انسان ادراکی قرار داده است که به وسیله آن، اشیا درک می‌شوند. آن ادراکات در بیداری «حسن» و در خواب «حسن مشترک» نامیده می‌شود. بنا بر نظر محی‌الدین هر چیزی که انسان در بیداری می‌بیند «رؤیت» نامیده می‌شود و آنچه را که در خواب مشاهده می‌کند «رؤیا» نام دارد. (ابن عربی، بی‌تا، ج ۲: ۳۷۵) در باور ابن عربی در بیداری غالب توجه نیروهای انسان معطوف به عالم ماده و اداره امور دنیای اوست، اما به هنگام خواب، توجه نیروهای انسان از پراکندگی عالم ماده به عالم میانه، «وجود خود» که معادل برزخ است، معطوف می‌شود و تنها چند در صدی از توجه نیروهای او برای اداره بدن صرف می‌شود. برای همین تمرکز نیروهای او در مرتبه دوم است که امکان مشاهده شگفتی‌ها در عالم خواب را فراهم می‌کند. در خواب هم با بروز بخش قابل توجهی از ملکات درون انسان و هم با عنایت عوالم بالاتر شگفتی‌های عالم رؤیا روی می‌دهد. (بابایی، ۱۳۹۸: ۴۹۶-۴۹۷) به همین دلیل است که خداوند در سوره مبارکه روم آن را از جمله «آیات الهی» نام داده است: «یکی از آیات او همین است که شما در شب و روز به خواب رفته و از فضل خدا طلب می‌کنید. در این امر هم نشانه‌هایی برای قومی که سخن حق بشنوند پدیدار است.» (روم: ۲۳)

همچنین به اعتقاد اریک فروم تفکر منطقی در هنگام بیداری ریشه در نوع زیست خاص انسان دارد و فرد خود را از طریق رفتار و عمل با دنیای واقع مربوط می‌کند. در حالت بیداری وظیفه انسان مقابله با مشکلات و معضلات است و نیز تسلط و چیرگی بر تغییرات محیطی و تأمین احتیاجات زندگی بر عهده دستگاه فکری و احساسات می‌باشد و محتوای افکار انسان تابع محدودیت‌های زمان و مکان است. ولی در هنگام خواب هیچ‌گونه فعل یا عملی صورت نمی‌گیرد و منطقی جداگانه موجود است که صرفاً از نظر شخص خودمان قابل درک خواهد بود. محتوای خواب‌ها از قوانین زمان و مکان پیروی نمی‌کنند و دیگر برای فرد اهمیت ندارد که دنیای واقع را به خاطر اجرای مقاصد خویش به زانو درآورد. در

هنگام خواب احتیاجات و لوازم جای خود را با مفهوم «آزادی» عوض کرده و تنها مسئله‌ای که مورد توجه افکار و احساسات ما قرار می‌گیرد «وجود خود انسان» است. به عبارتی دیگر «آگاهی» فعالیت انسان را در هنگام بیداری کامل تشکیل می‌دهد و حال آنکه «ناآگاهی» تجربه روانی انسان، در هنگام قطع ارتباط با دنیای واقعیت، اشتغال ذهنی خود را صرفاً متوجه خویش و دنیای درون خود می‌کند. (فروم، ۱۳۶۲: ۳۹-۳۷)

### ۳. تعریف رؤیا و ماهیت آن

رؤیا در لغت به معنای خواب دیدن است و به صورتی اطلاق می‌شود که در حالت خواب بر فرد ظاهر می‌گردد. ابن عربی غالباً رؤیاها را به عنوان متداول‌ترین تجربه انسانی از ماهیت امور خیالی می‌پندارد. (چیتیک، ۱۳۹۰: ۲۴۵) خیال از ریشه «خیل» مشتق شده است که هم بر قوه‌ای دلالت دارد که به ما امکان می‌دهد اشیا را در ذهن تصویر نماییم و هم بر تصویر ذهنی، بازتاب‌های آینه‌ای اشتغال دارد. بنابراین خیال هم به قوه ذهنی و درونی و هم به واقعیت خارجی و عینی مربوط است. (چیتیک، ۱۳۹۳: ۱۴۶)

ابن عربی خیال را از مخلوقات الهی می‌داند (ابن عربی، بی تا، ج ۳: ۴۴۲) و اصطلاح خیال را در دو کلان سطح «خیال منفصل» در نسبت با عالم کبیر و «خیال متصل» در نسبت با عالم صغیر یعنی انسان به کار می‌برد (چیتیک، ۱۳۹۰: ۲۴۲) که هر دو ارتباط مستقیمی با رؤیاهای انسان دارند. در نسبت با عالم کبیر و خیال منفصل، وی معتقد است رؤیاها در عالم خیال مطلق (عالم برزخ یا عالم میانه) یا همان عالم خیال منفصل رخ می‌دهند. این عالم مجمع البحرین و حد میانه عالم غیب و شهادت است که صور اشیا در آن به گونه‌ای هستند که به لحاظ لطافت و زمختی بینابین‌اند. یعنی بین روحانیت محض و مادیت صرف قرار دارند. (عفیفی، ۱۳۸۰: ۱۲۶) وی این عالم را دارای وجود حقیقی می‌داند که در تمام امور حکمرانی دارد و معانی را صورت و پیکر می‌بخشد و به این معانی تجسد می‌دهد و آنچه را که قائم به نفس خودش نیست قائم به نفس خودش می‌گرداند، محال را ممکن می‌کند و هرگونه که بخواهد در امور تصرف می‌کند. وی برای عالم خیال و برزخ قائل به اطلاق و آزادی است. (ابن عربی، بی تا، ج ۲: ۱۸۳) اینکه گفته می‌شود: «نام فلان و فرأی کذا؛ فلانی خوابید و چنین دید» یعنی مقلوبش — چیزی که در خواب بر وی غلبه یافته است و مشهود اوست — را دید که ممکن است با عرف عادت در تضاد باشد. به طور مثال در عالم بیداری

و عرف شیر خوردن به معنای علم و غسل خوردن به معنای قرآن نمی‌باشد اما در عالم خواب این‌گونه دیده می‌شود و اگر انسان به تعالی و کمال برسد آن را علمی در مرتبه معانی خواهد دید و به تعبیر و تفسیر آن می‌پردازد. (همان: ۱۸۶) هم‌چنین در نسبت با خیال متصل وی بر این باور است که قوه خیال انسان توان ادراک اجتماع ضدین و نقیضین را دارد و وابسته به کسی است که تخیل می‌کند و تابعی از متغیر شخص متخیل است. از نظر او این قوه، غیر واقعی و بیهوده نیست بلکه دارای حقیقتی والا است. وی معتقد است خواب و رؤیا یکی از اموری است که از طریق عالم خیال به خواب انسان راه می‌یابد. در خواب موجوداتی را می‌بینیم که هرچند دارای قالب محسوسات مادی‌اند ولی مادی نیستند. در اندیشه ابن عربی خداوند حضرت خیال را مانند پلی بر رودخانه حس و معنا قرار داده و خواب را محل عبور از این پل تقدیر کرده است. (همان: ۳۷۷)

ابن عربی، با استناد به حدیثی از پیامبر(ص)، برای خواب و رؤیاها انواعی قائل شده است: الف. بشارتی از خدا: رؤیایی که ناشی از اشارات الهی و صادق است و توسط ملکی بر قلب فرد افاضه می‌گردد که منشأ ظهور آن بستگی به آمادگی، استعداد معتدل، پاکی محل و پاکیزگی نفس خواب بیننده دارد. ب. حدیثی از نفس: رؤیایی که حاکی از حس مشترک و خیال است. این رؤیا بستگی به حال بیننده در نفس خودش دارد. انسان در بیداری با نفس خویش حدیث می‌گوید و در خیالش نقش می‌بندد و هنگامی که می‌خوابد آن را به وسیله «حس مشترک» ادراک می‌کند. به تعبیری دیگر تصورات وی در بیداریش در خیالش مرتسم می‌گردد و چون خوابید و حواس به خزانه خیال بازگشت آن را مشاهده می‌کند و ادراکات آن از عالم محسوس می‌باشد که در حس مشترک و خیال مضبوط است. ظهور چنین رؤیایی ناشی از صفاتی است که بر نفس خواب بیننده - در حال خوابیدن - غلبه می‌کند. ج. تخویفی از شیطان: رؤیایی که حاکی از القائنات شیطانی است و صورت دیده شده بازگشت به حق نامشروع و امری قبیح دارد که منشأ ظهور آن انحرافات مزاجی و تیرگی‌های نفسانی و تباهی کیفیت مغزی است. (همان: ۳۷۶-۳۷۷) بنابراین رؤیا از نگاه ابن عربی در مرتبه نخست متصف به چیزی از قبح و نقص نیست و کاملاً نیکوست. در حالی که مرتبه دوم به حسب احوال بیننده خواب ممکن است متصف به حُسن و قبح یا نقص و کمال باشد و مرتبه سوم کلاً محل اعتنا نیست و از جانب شیطان است.

از نظر اریک فروم رؤیا پدیده‌ای است بیان‌کننده و با معنی از فعالیت روان انسان که در حالت خواب ظاهر می‌شود. (فروم، ۱۳۶۲: ۳۳) اریک فروم معتقد است رؤیاها مخلوطی از

ماهیت نامعقول و معقول انسان را مشترکاً آشکار می‌کنند و مظهری از همه انواع فعالیت‌های روانی انسان در هنگام خواب است. یعنی در رؤیا هم پست‌ترین و بی‌منطق‌ترین و هم ارزشمندترین قسمت‌های شخصیت انسان تظاهر می‌یابد و وظیفه هنر تعبیر رؤیا تشخیص قسمت‌های نامعقول از قسمت‌های معقول و عالی‌تر آن است. (همان: ۶۳ و ۱۹۲)

اریک فروم همه رؤیاها را «دلالت‌گر» و «با معنی» می‌داند. «دلالت‌گر» از آن نظر که رؤیا هیچ‌گاه ناچیز و بازیچه نیست، حتی اگر زبان بیان و تظاهر آن بی‌اهمیت جلوه کند. «بامعنی» بدین معنا که هر رؤیایی محتوای پیامی قابل درک است که اگر کلید ترجمه آن را در اختیار داشته باشیم به مفهوم آن پی خواهیم برد. (همان: ۳۱) همچنین به‌رغم عجیب بودن رؤیاها، از نگاه کسی که رؤیا می‌بیند «واقعی» به نظر می‌رسند و در هنگام مشاهده آن فرقی بین تجربیات بیداری و حالت رؤیا نمی‌یابد بلکه رؤیا را به صورت واقعی و حاضر تجربه می‌کند. (همان: ۴)

اریک فروم که روان‌شناسی تحلیلی است به دو نوع رؤیای آشکار و پنهان توجه داشته است. او معتقد است رؤیاهای آشکار و پنهان هر دو نقش مهمی در فرایند روانی افراد ایفا می‌کنند. ۱. رؤیای آشکار: مرتبط با خواب‌ها و رؤیاهایی است که روشن و قابل فهم برای خود فرد و دیگران است. این نوع خواب‌ها معمولاً با تجربیات روزمره نیازها و امور معمول زندگی فرد در ارتباط هستند. در خواب آشکار پیامدها و عواقب آن برای خود و دیگران به طور آشکار مشخص می‌شود. ۲. رؤیای مکتوم: خواب پنهان مرتبط با خواب‌ها و رؤیاهایی است که نیازها، تمایلات و احساسات ناخودآگاه فرد را نشان می‌دهند و به طور آشکار برای خود و دیگران تفسیر نمی‌شوند. این نوع خواب‌ها معمولاً نیازها و تمایلات نهان درونی فرد را نمایش می‌دهند و می‌توانند به فهم عمیق‌تر روانی فرد کمک کنند. اریک فروم از خواب‌های پریشان نیز صحبت می‌کند که نشان‌دهنده تضادها، نگرانی‌ها، ترس‌ها و ناهماهنگی‌هایی است که در زندگی روزمره فرد وجود دارند. این نوع رؤیاها ممکن است نمادهایی از تناقضات درونی فرد باشند. به طور کلی وی برای رؤیاها نیز سه مرتبه قائل شده است: الف. رؤیاها مخصوص‌اند و مظهر امیال و آرزوهای غیرمنطقی و ارضای آنها. ب. رؤیاها به هراس و تشویق ساده‌ای مربوط می‌شوند. ج. رؤیاها دید وسیع‌تری در مورد وقایع محیطی و درونی انسان و عوامل مؤثر بر آن به فرد می‌دهند. (همان: ۱۶۴-۱۵۴)

#### ۴. علت وقوع خواب و رؤیا و منشأ آن

یکی از مباحث مهمی که راجع به خواب و رؤیا مطرح می‌شود این است که علت وقوع و منشأ خواب و رؤیا چه چیزی می‌تواند باشد؟ به تعبیری دیگر چه عاملی سبب می‌شود که انسان با وجود اینکه به صورت جسمی در عالم ماده و طبیعت است صورت‌هایی را رؤیت کند که مربوط به عالم جسمانی و محسوس نیست؟

بنا بر نظر ابن عربی تمام آنچه را که انسان در خواب ادراک می‌کند همان چیزهایی است که خیال در حال بیداری از حواس ضبط می‌نماید و دو نوع است: الف. چیزی است که صورتش را در عالم حس ادراک کرده است ب. یا چیزی است که اجزای صورتش را در خواب به واسطه حس ادراک نموده و ناگزیر از آن می‌باشد. بنابراین اگر چیزی از ادراک حواس در اصل خلقتش کاستی داشت و در بیداری ادراک نشده بود، این آن چیزی می‌باشد که فاقد معنی حسی است، پس آن را هیچ‌وقت در خواب ادراک نمی‌کند. در این صورت اصل حس می‌باشد و ادراک بدان در بیداری است و خیال در آن باره تابع است و گاهی کار در باره بعضی از افراد قوی می‌شود و آنچه را که در خواب ادراک می‌کنند در بیداری هم ادراک می‌کنند و یا برعکس و این امر بسیار نادر و کمیاب است و برای پیامبران و اولیای الهی اتفاق می‌افتد. (ابن عربی، بی‌تا، ج ۲: ۳۷۵) بنا بر نظر شیخ اکبر صورت‌هایی که برای خواب‌بیننده تمثیل می‌یابد اشیا و موجوداتی هستند که در عالم حس و بیداری خواب‌بیننده با آنها مصاحبت و همدم بوده و آثار صفات و احوالی است که در آن وقت بر وی غالب شده است و به حسب درجات اعتدال و انحرافات طبیعی و معنوی که اختصاص به صفات و گرایش‌ها دارد، زیبا و زشت ظاهر می‌شوند. (قونوی، ۱۳۷۱: ۷۵-۷۶) چنان‌که بیان شد ابن عربی از خواب انتقالی نام می‌برد که رؤیاها در آن تحقق می‌یابند و آلات روح از ظاهر حس به باطن آن گذر می‌کند تا آنچه در خزانه خیال است را مشاهده کند. وی معتقد است در حالت خواب انتقالی معانی از حالت غیرمادی بودن به حالت مادی و جسمانی در می‌آید چنان‌که تجلی حق در صور اجرام جسمانی و یا تجلی علم و معرفت به صورت شیر در رؤیاها اتفاق افتاده است. (چیتیک، ۱۳۹۰: ۲۴۷) ابن عربی در بیان چگونگی وقوع رؤیا معتقد است خداوند فرشته‌ای به نام «روح» دارد که موکل رؤیاست. این فرشته در زیر آسمان دنیا قرار دارد. در دست او صور اجسام است که رائی، نفس خود و غیرخودش و صور موجوداتی را که از آن صور حادث می‌شود در آن می‌بیند. هنگامی که انسان به خواب

می‌رود به خاطر آن است که روح لطیف انسان به مرتبه‌ای می‌رسد که محسوسات حجابی برای او نمی‌شوند و نفس انسان با تمام قوایش از نشئه محسوسات به نشئه خیال متصل، که محلش در جلوی مغز است، منتقل می‌شود و آن فرشته به اذن خداوند از خیال منفصل صوری را که حق تعالی خواسته به خواب‌بیننده افاضه کند به صورت اجسامی به او می‌نمایاند. (ابن عربی، بی‌تا، ج ۲: ۳۷۷)

از سوی دیگر از منظر اریک فروم دو منشأ محیطی (طبیعت و دنیای ساخته دست بشر و فرهنگ و تمدن) و روانی (تجربیات، خاطرات، دانش‌ها، افکار، اعمال و...) مخزن عظیم و منشأ خواب و رؤیای انسان هستند. منشأ محیطی می‌تواند ناشی از تجربیات ناگوار یا وقایع بحرانی که در زندگی فرد رخ می‌دهد باشد که ممکن است به صورت نمادین و ناخودآگاه در رؤیایها ظاهر شوند. این تجربیات می‌توانند به صورت تکراری در رؤیایها بازتاب شوند و تأثیر مستقیمی بر محتوا و مضمون رؤیایها داشته باشند. همچنین فرهنگ و اعتقاداتی که فرد در زندگی خود دارد نیز ممکن است تأثیرگذاری بر رؤیایها داشته باشند. مفاهیم و نمادهای فرهنگی می‌توانند به صورت ناخودآگاه در رؤیایها ظاهر شوند و به مضمون و تفسیر آنها تأثیر بگذارند. روابط اجتماعی فرد (خانوادگی یا ارتباط با دیگران) از جمله عوامل طبیعی است که ممکن است در رخ دادن رؤیایها نقش داشته باشند. تجربه‌های اجتماعی، تعاملات و تماس با دیگران می‌تواند به صورت ناخودآگاه در رؤیایها تأثیرگذار باشد و در محتوا و مضمون آنها بازتاب شود. محیط فیزیکی مانند بوی خاص، صداها، رنگ‌ها و تجربه‌های محیطی می‌توانند به صورت نمادین در رؤیایها نمایان شوند. همچنین علاوه بر عوامل طبیعی، بر اساس نظریه فروم، علت وقوع خواب‌ها و رؤیایها می‌تواند به نیازها، آرزوها و تمایلات نهان درونی فرد و فرآیندهای روانی مربوط به وی مرتبط باشد. به عبارت دیگر عنصری که در متن آشکار رؤیا ظاهر می‌شود به «ابعاد وجودی انسان» مرتبط است و ریشه در «سرچشمه‌های روانی و اعمال و افکار» او دارد. وی بر این باور است که افکار و احساسات ما تابع رفتار و کردارمان هستند. رفتار و کردار انسان و آنچه مایل است به دست آورد تا درجه زیادی بر افکار او تأثیر می‌گذارد و رؤیا را می‌توان به میکروسکوپی تشبیه کرد که از داخل آن پدیده‌های مخفی روان قابل رؤیت است. (فروم، ۱۳۶۲: ۳۴-۳۳)

## ۵. زبان خواب و رؤیا؛ تعبیر و تأویل آن

زبان رؤیایها زبان نماد و رمز است که معانی را در خود پوشیده می‌دارند و بهترین محمل برای

حمل معانی و حقایق معرفتی محسوب می‌شوند. همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد، ابن عربی خواب و رؤیا را نموداری از عالم خیال می‌داند چنان‌که گفته است: «النام حضرت الخیال» (ابن عربی، ۱۹۴۶م، ج ۱: ۸۵)، و عالم خیال عالم نمادها و جولان‌گاه رموز و اشارات است. هرچه در آن عالم می‌گذرد در معرض تأویل و تعبیر است: «موطن الخیال یطلب التعبیر» (همان: ۸۶)؛ پس آنچه را در عالم خیال اتفاق می‌افتد یا چنان می‌نماید که اتفاق می‌افتد نمی‌توان بر حسب آنچه ذهن ما به آن، در این جهان که ما هستیم، الفت دارد و مأنوس است معنی کرد. عالم خیال زبان خاص خود را دارد و دانستن این زبان کار هر کسی نیست. (موحد ۱۳۸۶: ۳۵۵-۳۵۶) ایشان در فص اسحاقی با بیان این عبارت که: «التجلی الصوری فی حضرة الخیال محتاج إلی علم آخر یدرک به ما أراد الله تعالی بتلك الصورة» (ابن عربی، ۱۹۴۶م، ج ۱: ۸۵) معتقد است تجلی صور عالم خیال با توجه به رمزی و نمادین بودن محتاج علم دیگری است که به وسیله آن، آنچه را که خداوند از آن صورت اراده دارد، ادراک گردد. این علم در اندیشه ابن عربی علم تعبیر است. لغت تعبیر مشتق از ریشه «عبر» به معنی گذر، عبور کردن، پیمودن و رد شدن است. واژه معبر به کسی اطلاق می‌شود که از صورت حسی رؤیا به معنایی که پوشش حسی داشته گذر می‌کند. مسلمان‌ها همیشه تعبیر خواب را علم مهمی انگاشته‌اند به مثابه یک علم نبوی که در قرآن آمده است و پیامبر خودش آن را انجام می‌داد. چنان‌که در حدیثی که ابن عربی مکرر آن را نقل می‌کند، پیامبر (ص) تعبیر شیری که در عالم رؤیا نوشید را علم بیان کرده است. (چیتیک، ۱۳۹۰: ۲۴۷)

شیخ اکبر در فص اسحاقی معتقد است از آن جهت که خواب و رؤیای حضرت ابراهیم (ع) در عالم خیال روی داد بنابراین سزاوار بود که تعبیر شود تا مراد از صور دیده شده دانسته شود. بنا بر نظر ابن عربی و شارحان وی در رؤیا معانی در صور حسی که بر مرتبه خیالی نازل می‌شوند ظاهر می‌گردند و نباید به ظواهر آن صور حمل گردد بلکه باید تعبیر شود. (ابن عربی، ۱۹۴۶م، ج ۱: ۸۵؛ قیصری، ۱۳۹۰، ج ۱: ۴۴۹-۴۴۶؛ موحد، ۱۳۸۶: ۹۳ و عفیفی، ۱۳۸۰: ۱۲۶-۱۲۷) محی‌الدین همچنین در ابتدای فص یوسفی نقل قولی از عایشه، همسر پیامبر (ص)، نقل می‌کند: «اول چیزی از وحی که بر رسول خدا ظاهر شد رؤیای صادقه بود و آن حضرت هر خواب که می‌دید در عالم عیان چون سپیده صبح پیدا می‌آمد.» (ابن عربی، ۱۹۴۶م، ج ۱: ۹۹) بنا بر نظر ابن عربی این‌گونه رؤیای صادقه مربوط به عالم خیال است و به همین جهت محتاج تعبیر است یعنی چیزی که در نفس‌الامر به صورت معینی بوده و به صورت دیگری ظاهر شده است، تعبیرکننده باید از صورتی که در خواب دیده شده است،

عبور کند و به صورتی که با نفس الامر مطابق باشد برسد تا تعبیر او صحیح باشد. همچنین معتقد است انسان با علم تعبیر متوجه صور مثالی که به او نشان داده شده می‌گردد و صور خیال او در خواب نشئه حسی می‌یابد. (همان، بی تا، ج ۲: ۱۵۲ و ۵)

ابن عربی به این دلیل تفسیر خواب را تعبیر نامیده است که معبر به معنای آنچه می‌گوید راه پیدا می‌کند. به عبارت دیگر معنای کلمات از حضرت خودش به نفس شنونده عبور می‌کند؛ بنابراین از یک خیال به خیال دیگر انتقال می‌یابد چون شنونده به اندازه فهم خود آنها را تخیل می‌کند. خیال با خیال، یعنی خیال گوینده با شنونده ممکن است تطابق پیدا کند یا نکند. اگر تطابق پیدا کند «فهم» نامیده می‌شود. اگر تطابق نداشته باشد شنونده به فهم نخواهد رسید. (همان: ۴۵۴) البته وی هر خوابی را دارای تعبیر نمی‌داند و معتقد است خوابی را که در طی آن بشارتی برای انسان به دست نیاید قابل اعتماد نیست. (همان، ۱۳۹۳: ۴۳)

به اعتقاد اریک فروم زبان رؤیا مانند اساطیر زبان سمبلیک (Symbolic Language) است. چیزی را که مظهر یا نمود چیز دیگری است را سمبل می‌گویند و زبان سمبلیک به همین منوال زبانی است که تجربیات و احساسات درونی انسان را توصیف می‌کند. در زبان سمبلیک دنیای بیرون مظهري از دنیای درون یا روح و ذهن انسان است. (فروم، ۱۳۶۲: ۱۴-۱۵) به بیان دیگر زبان سمبلیک زبانی است که تجربیات درونی و احساسات و افکار را به شکل پدیده‌های حسی و وقایعی در دنیای خارجی بیان می‌کند و منطبق آن با منطبق معمول و روزمره ما فرق دارد. منطقی که از مقوله‌های زمان و مکان تبعیت نمی‌کند و برعکس تحت تسلط عواملی چون درجه شدت احساسات و تداعی معانی است. (همان: ۷) زبان سمبلیک به انسان یاری می‌رساند تا مرتبه‌ای از تجربه را درک کند که اختصاصاً انسانی است. در واقع رؤیاها از راه‌های ارتباطی اصلی با خودمان به شمار می‌رود و اگر زبان درک آن را ندانیم مطالب متنوع و مهمی را که در هنگام خواب، یعنی در ساعاتی که به تسخیر دنیای خارج اشتغال نداریم، از دست خواهیم داد. (همان: ۱۰ - ۱۱)

اریک فروم با نقل این جمله از تلمود: «رؤیاهای تعبیر نشده مانند نامه‌های باز نشده‌اند» معتقد است که رؤیاها نیازمند تعبیر هستند. وی ۳ نوع سمبل اصلی نام می‌برد: ۱. سمبل‌های متعارف (The conventional Symbol) سمبل‌هایی که در زبان و مکالمات روزمره از آنها استفاده می‌شود مثلاً دیدن یا شنیدن کلمه «میز» یعنی حروف (م - ی - ز) که برای ما یک سمبل است. ۲. سمبل‌های تصادفی (The accidental Symbol) مانند سمبل‌های متعارف دارای رابطه ذاتی و انفکاک‌ناپذیر با مفهوم اصلی خود نیستند. فرض کنید واقعه‌ای اندوه‌بار



در شهر معینی برای شما رخ داده است. به راحتی برایتان امکان‌پذیر خواهد بود که عاطفه غم و اندوه را با نام این شهر مترادف و مربوط کنید. ۳. سمبل‌های همگانی یا جهانی (The Universal Symbol) برخی پدیده‌های جهانی به علت ماهیت مخصوص خود تجربیات عاطفی و ذهنی خاصی را القا می‌کنند و به طور سمبلیک جان‌نشین آنها می‌شوند. مثلاً آتش سمبل قدرت، چابکی، تحرک، لطف و نشاط است یا آب سمبل آرامش، ملائمت، پایداری و مداومت است. اریک فروم معتقد است که فقط ۲ سمبل آخری یعنی سمبل‌های تصادفی و همگانی قادرند پدیده‌ها و تجربیات درونی را به شکل ادراکات حسی بیان کنند. بنابراین تنها آن دو را عوامل زبان سمبلیک می‌داند. (همان: ۱۵-۲۱) همچنین برخلاف سمبل‌های تصادفی که فی‌نفسه جنبه فردی دارند، سمبل‌های جهانی را همه انسان‌ها درک می‌کنند. در واقع زبان سمبل‌های جهانی زبانی مشترک است که نژاد انسانی به وجود آورده است. (همان: ۲۱-۲۲)

زبان سمبلیک و تفسیر آن زیربنای نظریه تعبیر رؤیا از منظر اریک فروم است. اریک فروم معتقد است که رؤیا دارای یک روایت و یک «محتوای نهان» است. بنابراین می‌توان گفت که رؤیا اشاره و کنایه‌ای است در مورد امیال و افکار انسان که از ابعاد وجودی او سرچشمه می‌گیرد و تعبیر رؤیا شاهراه فهم و درک ضمیر ناخودآگاه و در نتیجه مهم‌ترین انگیزه‌های رفتار طبیعی و یا غیرطبیعی انسان به شمار می‌آید. (همان: ۳۲) مهم‌ترین و مشکل‌ترین وظیفه در تعبیر رؤیا که با آن مواجه هستیم تشخیص آن است که یک رؤیای مخصوص مظهر امیال و آرزوهای منطقی انسان است یا با امیال غیرمنطقی انسان مربوط است یا اصلاً دید وسیع‌تری را در مورد وقایع محیطی و روانی انسان و عوامل مؤثر بر آن به ما می‌دهد. از آنجایی که رؤیا گاه مظهر نفس کمتر (Lower Self) و گاه مظهر نفس بهتر (Higher Self) انسان است، وظیفه رؤیا این است که با یافتن کلید لازمه در هر مورد معنی واقعی آن را دریابد. (Miri, 2011: 40-50) به اعتقاد اریک فروم باید دانست که جریان‌ات اخیر قبل از مشاهده رؤیا و به خصوص وضع عاطفی بیننده قبل از خوابیدن تأثیر شدیدی بر سمبلیسم رؤیا دارند و اگر بتوانیم همه مطالبی را که با متن رؤیا به نحوی از انجا رابطه داشته‌اند و نیز وضع عاطفی شخص را قبل از خوابیدن در نظر بگیریم به راحتی می‌توانیم بگوییم آیا رؤیا ابرازکننده تمایلات و شهوان نامعقول و غیرمنطقی است و یا مظهری از عقل و درایت بیننده آن است. (فروم، ۱۳۶۲: ۲۱۲) گاهی تعبیر خواب در چهارچوب مشخصی از مسائل مذهبی و اخلاقی بوده و در اینجا هر سمبل دارای معنای به خصوصی است و

ترجمه همه این سمبل‌ها تعبیر حقیقی رؤیا را به دست خواهد داد. (همان: ۱۵۰)

## ۶. تحلیل یک رؤیا: خواب حضرت یوسف(ع)

چنان‌که بیان شد ابن عربی و اریک فروم هر دو به تعبیر خواب و رؤیا اعتقاد دارند. خواب حضرت یوسف(ع)، که در قرآن و تورات ذکر شده و یکی از خواب‌های مشهور و مهم در تاریخ مذهبی است، می‌تواند به عنوان یک مثال برای مقایسه تفسیر ابن عربی و اریک فروم در باره رؤیاها مورد استفاده قرار گیرد.

محمی‌الدین ابن عربی در فص یوسفی با بیان آیه ۴ سوره مبارکه یوسف که آمده است: «إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ» (یوسف: ۴) خواب حضرت یوسف(ع) را روایت می‌کند و آن را نیازمند تعبیر می‌داند. ابن عربی در تعبیر خواب حضرت یوسف(ع) که یازده ستاره و خورشید و ماه را رؤیت کرده است که به او سجده می‌کنند معتقد است که حضرت(ع) برادران خود را به صورت ستارگان و پدر و خاله خود را به صورت آفتاب و ماه دید. بنا بر نظر ابن عربی آنها نمی‌دانستند که حضرت یوسف(ع) در حقیقت چه چیزی را رؤیت نموده است زیرا ادراک حضرت یوسف(ع) در خزانه خیال او بود. حضرت یوسف(ع) بعد از اینکه حقیقت این خواب برایش آشکار شد به پدرش گفت: «يَا أَبَتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَا يَمِينٍ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا» بنا بر نظر ابن عربی اینکه حضرت یوسف(ع) در آخر کار فرموده است: «این است تأویل خوابی که پیش‌تر دیده بودم و پروردگارم آن را راست گردانید» یعنی آنچه را که در عالم خواب دیده بودم خداوند به صورت محسوس درآورد در حالی که آنچه حضرت(ع) دیده بود از همان اول محسوس بود زیرا خیال هرگز جز بر محسوسات نقش نمی‌بندد و جز بر محسوس راهی ندارد. (ابن عربی، ۱۹۴۶م، ج ۱: ۱۰۰-۱۰۱)

بنا بر روایت تورات حضرت یوسف(ع) خواب خود را برای برادران و پدرش بازگو کرد و برادرانش بر او حسد بردند. برادران حضرت بلافاصله متوجه شدند که رؤیای مذکور از تخیل یوسف در مورد تسلط بر پدر و برادرانش سرچشمه گرفته است و بدین جهت بر او کینه می‌ورزند. به اعتقاد اریک فروم بی‌شک تعبیر برادران یوسف را در این مورد می‌توان صادق تلقی کرد اما اگر حس نیک‌خواهی و خدمت در حضرت یوسف(ع) وجود نداشت احتمالاً به مقام بزرگی که بعدها بدان دست یافت نمی‌رسید. بنابراین آن را نمی‌توان صرفاً

مظهري از يك تمايل جاه‌طلبانه نامعقول و غيرقابل قبول تعبير كرد. حالا اين سؤال مطرح مي‌شود كه چگونه يوسف توانست به اين دقت و روشني در باره آينده خود پيش‌بيني كند. به اعتقاد اريك فروم حضرت يوسف(ع) علاوه بر ميل به پيشرفت و جاه‌طلبي و همچنين نيك‌خواهي و خدمت‌شخصي بوده با استعداد و خارق‌العاده و در رؤياي مذكور، وي به طور واضح‌تر و روشن‌تر از هنگام بيداري متوجه اين استعداد غيرعادي خود شده و توانسته آينده را حدس بزند. در حالي كه در مواقع بيداري صغر سن و ضعف جسماني او در مقايسه با برادرانش درك اين برتري فطري را براي او مشكل‌تر ساخته بود. به طور كلي رؤياي حضرت يوسف(ع) مخلوطي است از تمايل او به علو درجات و نيز بصيرت مزايابي كه بدون آنها تحقق رؤيائش امكان‌پذير نبود. به عبارت ديگر از منظر اريك فروم خواب يوسف نوعي شفاف‌سازي توانايي و استعداد و جاه‌طلبي‌هاي خودش بود كه منجر به پيشگويي او از آينده‌اش شد. (فروم، ۱۳۶۲: ۵۳-۵۲)

همان‌طور كه مشخص است ابن عربي در تعبير خواب، ذيل رويکرد فراطبيعت‌گرايانه‌اش، بيشتر به جوانب معنوي و روحاني اين رؤيا تمرکز داشت و نمادها را در ارتباط با جهان غيب و حقيقت نهان مي‌ديد. براي ابن عربي خواب حضرت يوسف(ع) در واقع يك تجلي از نور الهي است. او با توجه به تفاوت و توالي نمادها در خواب نتيجه گرفت كه حضرت يوسف(ع) در آينده به جايگاه بالايي در معنويت حكمت و بركت در جامعه خواهد رسيد. او معتقد است كه خواب حضرت يوسف(ع) نمادي است از پيوند عميق حضرت با الهييت و برتري او در علم و حكمت. در مقابل، اريك فروم، در تفسير خواب حضرت يوسف(ع) بيشتر به رويکرد طبيعت‌گرايانه و نگرش روان‌شناختي خواب تمايل داشت. اريك فروم به نيازها و نگرش‌هاي ناخودآگاه حضرت يوسف(ع) و نقش آن در خواب تمرکز داشته است و آن را به عنوان نمادي از قدرت طلبي، تعبير مي‌كند.

## ۷. تحليل و ارزيابي نهايي

با توجه به آنچه گفته شد مي‌توان در چند محور به ارزيابي ديدگاه اين دو انديشمند بزرگ در مسئله «خواب و رؤيا» پرداخت:

۱. ابن عربي و اريك فروم هر دو به وجود «دنياي درون» معتقد بودند اما تفسير آنها از اين مفهوم متفاوت مي‌باشد. فروم با رويکرد طبيعت‌گرايانه‌اش معتقد بود كه «دنياي درون»

محصول تجربیات روانشناختی افراد و ناخودآگاه آنهاست. بدین معنا که در هر فردی نیازهایی وجود دارد که برای رسیدن به رشد و تمامیت روحی باید برآورده شوند و رؤیایها نشانگر نیازها و آرزوهای ناخودآگاه انسان هستند و در واقع تلاش ناخودآگاه برای برآورده کردن این نیازها است. در مقابل تفسیر ابن عربی از باطن و دنیای درون بیشتر متافیزیکی و فراطبیعت‌گرایانه است. او معتقد بود که دنیای درون، علاوه بر تجربیات شخصی، قلمرویی از واقعیت معنوی است که در آن فرد می‌تواند با عالم غیب (عالم میانه، فراتر از عالم مادی) ارتباط برقرار کند. تفاوت در تفسیر دنیای درون بین فروم و ابن عربی بیانگر دیدگاه‌های مربوط به آنها در مورد ماهیت آگاهی و معنویت انسان است. رویکرد فروم بیشتر روان‌شناختی است و بر تجربه ذهنی فرد تمرکز دارد در حالی که رویکرد ابن عربی بیشتر عرفانی است و بر ارتباط فرد با خود و جهان فراتر از خود تأکید می‌کند.

۲. اریک فروم و ابن عربی هر کدام از زاویه خاصی به انسان و مسائل مربوط به او توجه داشته‌اند. این دو اندیشمند از رؤیا به عنوان وسیله‌ای برای ارتباط با «خود» بحث می‌کنند. آنها ذیل مفهوم «خود واقعی» معتقدند که رؤیایها می‌توانند جنبه‌های پنهانی از خود را آشکار کنند که به راحتی از طریق تأمل آگاهانه یا درون‌نگری قابل دسترسی نیستند. از این نظر رؤیایها را می‌توان ابزاری برای دستیابی به خودشناسی و درک دانست. از منظر روان‌شناختی و مطالعات دینی این ایده که رؤیایها می‌توانند جنبه‌های پنهان خود را آشکار کنند با مفهوم ناخودآگاه و خودیابی و رشد شخصی مرتبط است. رؤیایها دریچه‌ای به ناخودآگاه ایجاد می‌کنند و به ما امکان می‌دهند به این جنبه‌های پنهان خودمان دسترسی پیدا کرده و با آن روبه‌رو شویم. اما تفسیر این دو اندیشمند از «ضمیر ناخودآگاه» برای رسیدن به خود واقعی متفاوت است. ابن عربی بر اساس رویکرد فراطبیعت‌گرایانه‌اش ناخودآگاه را به عنوان فضایی برای تجربه وجودی تعریف می‌کند که در آن هویت انسان با حقایق متافیزیکی اتحاد می‌یابد. برای او ناخودآگاه یک تجربه شخصی است که رشد و شکوفایی هویت فرد در اتحاد با جهان متافیزیکی و حقایق بزرگتر رخ می‌دهد. اما اریک فروم ناخودآگاه را به عنوان قسمتی از ذهن تعریف می‌کند که در آن تجربه‌های پنهان شخص وجود دارد. برای او ناخودآگاه شامل تمامی تجربه‌های ذهنی و اطلاعاتی است که فرد در طول زندگی خود به دست می‌آورد و به صورت ناخودآگاه در ذهنش ذخیره می‌شوند که با تعبیر آن می‌توان به شاهراه فهم و درک ضمیر ناآگاه و در نتیجه مهم‌ترین انگیزه‌های رفتار طبیعی و یا غیرطبیعی انسان دست یافت.

۳. فروم و ابن عربی بر این باورند که «زبان رؤیا» زبانی رمزگونه می‌باشد که ابن عربی آن را ذیل کلان مفهوم «زبان نمادین» صورتبندی می‌کند و و اریک فروم از آن به صورت «زبان سمبلیک» نام می‌برد. این دو اصطلاح در تعبیر خواب از این جهت مشابه هستند که هر دو به استفاده از تصاویر و نمادها برای انتقال معنا اشاره دارند. با این حال در چگونگی درک این مفاهیم توسط اریک فروم و ابن عربی نیز تفاوت‌هایی وجود دارد. در نگاه فروم رؤیاها بازتابی از وضعیت روانی فرد هستند و نمادها در رؤیاها به عنوان بازنمایی از دنیای درونی فرد دیده می‌شوند که تفسیر این نمادها بر درک روان فرد متمرکز است. از نظر وی تصاویر و نمادهای موجود در رؤیاها دارای معانی شخصی و این جهانی هستند که می‌توانند از طریق روش‌های روان‌کاوی تفسیر شوند. اما در جهان‌شناسی عرفانی ابن عربی استفاده از اصطلاح «نمادین» نشان می‌دهد که نمادها در رؤیاها صرفاً بازتاب‌های شخصی روان فرد نیستند بلکه پیام‌هایی از عالم غیب هستند که از طریق زبان نمادین منتقل می‌شوند. بنابراین تفسیر این نمادها بر درک اهمیت معنوی آنها و ارتباط آنها با عالم معنا متمرکز است. این تفاسیر متفاوت با زبان نمادین، منعکس‌کننده رویکردهای متفاوت فروم و ابن عربی، برای درک آگاهی و معنویت انسان است. رویکرد فروم بر تجربه ذهنی و وضعیت روانی فرد متمرکز است در حالی که رویکرد ابن عربی علاوه بر پیوند با وضعیت روانی فرد به پیوند فرد با عالم الهی و معنوی تأکید دارد.

۴. در بحث «انواع رؤیاها» اریک فروم بین دو نوع خواب آشکارا و پنهان تمایز قائل شده است. رؤیاهای آشکار تصاویر و نمادهایی هستند که در خواب ظاهر می‌شوند در حالی که رؤیاهای نهفته معانی پنهان پشت این نمادها هستند. در مقابل ابن عربی معتقد بود که رؤیاها از عالم معنوی سرچشمه می‌گیرند. او استدلال کرد سه نوع رؤیا وجود دارد: رؤیاهای واقعی یا صادقه، رؤیاهای نفسانی و رؤیاهای شیطانی. رؤیاهای واقعی آنهایی هستند که مستقیماً از جانب خدا می‌آیند و بشارت یا هشدار روشنی را منتقل می‌کنند. رؤیاهای نفسانی که حدیثی از نفس هستند حاکی از حس مشترک و خیال است. به این معنا که تصورات شخص در بیداری و در خیالش مرتسم می‌گردد و هنگامی که می‌خوابد و حواس به خزانه خیال بازمی‌گردد آن را مشاهده می‌کند و ادراکات آن از عالم محسوس می‌باشد که در حس مشترک و خیال مضبوط است. ظهور چنین رؤیایی ناشی از صفاتی است که بر نفس خواب‌بیننده غلبه می‌کند. رؤیاهای شیطانی حاکی از القانات شیطانی است که منشأ ظهور آن انحرافات مزاجی و تیرگی‌های نفسانی و تباهی کیفیت مغزی است.

رؤیاهای «صادقه» ابن عربی ممکن است شبیه ایده اریک فروم از «محتوای آشکار» یک رؤیا باشد که تصاویر سطحی و رویدادهایی است که به راحتی به یاد می‌آیند. با این حال فروم همچنین معتقد بود که رؤیاهای دارای «محتوای پنهان/ نهفته» هستند که نشان‌دهنده امیال و درگیری‌های عمیق‌تر و ناخودآگاه است. این محتوای پنهان ممکن است نیاز به تفسیر داشته باشد تا معنای واقعی آن آشکار شود. در مجموع در حالی که فروم و ابن عربی، هر دو، رؤیاهای را معنادار می‌دانند اما درک آنها از منشأ رؤیاهای و انواع رؤیاهای موجود تفاوت دارد. فروم بر خاستگاه روانی رؤیاهای تأکید می‌کند و بین محتوای آشکار و نهفته تمایز قائل می‌شود در حالی که ابن عربی بر خاستگاه معنوی رؤیا تأکید می‌کند و بین رؤیاهای واقعی، نفسانی و شیطانی تمایز قائل می‌شود.

۵. پیشینه‌های فرهنگی و مذهبی متفاوت اریک فروم و ابن عربی بر جهان‌بینی و چارچوب نظری در مورد «تعبیر خواب» تأثیر گذاشته است. جهان‌بینی ابن عربی ریشه در عرفان و تصوف اسلامی دارد که تأکید زیادی بر قلمرو عالم معنا دارد. از سوی دیگر جهان‌بینی فروم با پیشینه او در روان‌شناسی و روان‌کاوی غربی شکل می‌گیرد که بر وضعیت و تجربیات روانی فرد تمرکز دارد. ابن عربی معتقد بود که تنها کسانی که از نظر روحی پیشرفته هستند و درک عمیقی از معارف اسلامی و اعمال صوفیانه دارند صلاحیت تعبیر خواب دارند. او معتقد بود که مترجم باید قلبی پاک داشته باشد و بتواند اهمیت معنوی واقعی رؤیا را تشخیص دهد. ملاک یک تفسیر معتبر از نظر او این است که معبر باید با قلمرو معنوی همسو باشد و راهنمایی یا بینشی در رابطه فرد با خود و جهان معنا ایجاد کند. از سوی دیگر فروم معتقد بود که هر کسی می‌تواند رؤیاهای را تعبیر کند به شرطی که درک اولیه‌ای از نظریه روان‌کاوی و نمادها و مضامینی که معمولاً در رؤیاهای یافت می‌شود داشته باشد. با این حال او همچنین تصدیق کرد که برخی از رؤیاهای ممکن است به کمک یک درمانگر یا تحلیلگر آموزش دیده نیاز داشته باشند. او معتقد بود که مترجم باید بتواند محتوای نهفته رؤیا را که نمایانگر خواسته‌ها و درگیری‌های ناخودآگاه بیننده رؤیا است کشف کند. ملاک یک تفسیر معتبر از نظر او این است که باید بینشی در مورد وضعیت روانی فرد ارائه دهد و به آنها کمک کند تا انگیزه‌های ناخودآگاه خود را بهتر درک کنند. در هر دو دیدگاه یک تعبیر معتبر باید زمینه احساسی رؤیا را در نظر بگیرد و مبتنی بر درک تجربیات و باورهای فرد باشد.

۶. اریک فروم و ابن عربی بر اهمیت درک «زمینه عاطفی» و باورهای فرد به منظور ارائه

تعبیر معنادار تأکید می‌کنند. اریک فروم از وضعیت عاطفی فرد تفسیری صرفاً طبیعت‌گرایانه ارائه می‌هد و آن را شامل وابستگی‌ها، نگرش‌ها و روابط فرد در زندگی روزمره می‌داند که بر تجربه و محتوای خواب فرد تأثیر می‌گذارد. برای مثال افرادی که در روابط سالم و امن قرار دارند و احساس رضایت و خشنودی دارند معمولاً خواب‌های بهتری دارند و تجربه خواب‌های ناخوشایند و مزاحم کمتری دارند. از سوی دیگر ابن عربی معتقد است که رؤیاهای بازتابی از وضعیت روح هستند و احساسات نقش کلیدی در شکل دادن به رؤیاهای ما دارند. اما رویکرد ابن عربی با در نظر گرفتن رؤیاهای به عنوان وسیله‌ای برای ارتباط معنوی با جهان فراسوی ماده لایه‌ای از ملاحظات را در فرآیند تفسیر می‌افزاید. رویکرد ابن عربی به تعبیر خواب فراتر از درک ساده زمینه عاطفی خواب است. او معتقد بود که رؤیاهای وسیله ارتباط فرد با عالم معنا هستند و می‌توانند راهنمایی و بینش در مسیر معنوی فرد را فراهم کنند. از نظر او رؤیاهای تنها بازتابی از حالات عاطفی فرد نیستند بلکه جلوه‌ای از حکمت و هدایت الهی نیز هستند.

## ۸. نتیجه‌گیری

به طور کلی مفهوم رؤیاهای و زبان رؤیاهای اهمیت کاوش و درک دنیای درونی ما را به عنوان وسیله‌ای برای دستیابی به خودشناسی و دستیابی به رشد شخصی برجسته می‌کند. چه از منظر مطالعات دینی - عرفانی و چه روانشناختی، رؤیاهای ما می‌تواند ابزاری ارزشمند برای باز کردن اسرار خود و کشف پتانسیل واقعی ما دانست. آنچه که انسان در عالم خواب و رؤیا مشاهده می‌کند ویژگی‌های عالم محسوس را دارد اما در واقع هیچ‌کدام محسوس نیستند؛ به تعبیری دیگر معانی و حقایقی هستند که در قالب‌های حسی و صورت پدیدار شده‌اند. ابن عربی و اریک فروم هر دو از بُعد خاصی به این موضوع پرداخته‌اند. شباهت‌های بین دیدگاه‌های ابن عربی و اریک فروم در مورد رؤیا نشان‌دهنده روندهای گسترده‌تری در تاریخ روان‌شناسی و مطالعات دینی است که هر یک بر اهمیت خودشناسی و رشد شخصی تأکید می‌کند. هر دو متفکر معتقدند رؤیاهای ما می‌توانند جنبه‌های پنهانی از خود آشکار کنند و تعبیر این رؤیاهای ما می‌تواند منجر به خودشناسی و درک بیشتر شود. در عین حال تفاوت‌های بین دیدگاه‌های آنها نشان‌دهنده گرایش‌های گسترده‌تری در تاریخ روان‌شناسی و مطالعات دینی است که رویکردهای متفاوتی را برای درک تجربه و آگاهی انسانی برجسته می‌کند.

دیدگاه ابن عربی ریشه در جهان‌شناسی عرفانی دارد که بر اهمیت تعالی نفس و رسیدن به اتحاد با عالم معنا و غیب تأکید دارد. در حالی که دیدگاه اریک فروم ریشه در روان‌شناسی انسان‌گرایانه دارد که بر اهمیت خودشکوفایی و رشد شخصی تأکید دارد. این رویکردهای متفاوت در درک تجربه و آگاهی انسان پیامدهای مهمی برای درک ما از خود و رابطه آن با جهان دارد. برای ابن عربی نفس در نهایت تجلی خداوند است و هدف زندگی انسان رسیدن به اتحاد با خدا از طریق اعمال معنوی مانند مراقبه و تفکر است. از نظر فروم خود موجودی منحصر به فرد است که از طریق تحقق پتانسیل منحصر به فرد خود امکان رشد و خودشکوفایی را دارد. در نتیجه با کاوش در دیدگاه‌های مختلف می‌توانیم درک عمیق‌تری از پیچیدگی و غنای تجربیات انسانی به دست آوریم و بهتر درک کنیم که چگونه می‌توانیم به خودشناسی و رشد شخصی بیشتر دست یابیم و از این دانش برای ایجاد تغییرات مثبت در زندگی مان استفاده کنیم.

## منابع

### قرآن کریم

- فروم، اریک (۱۳۶۲). *زبان از یاد رفته*، ترجمه: ابراهیم امانت، تهران: انتشارات مروارید.
- ابن عربی، محی‌الدین (بی‌تا). *الفتوحات المکیه*، بیروت: دارالصادر.
- ابن عربی، محی‌الدین (۱۳۹۳). *رسالة ما لایعول علیه*، ترجمه: سعید رحیمیان، تهران: نگاه معاصر.
- ابن عربی، محی‌الدین (۱۹۴۶م). *فصوص الحکم*، قاهره: دار إحياء الكتب العربية.
- بابایی، علی (۱۳۹۸). *سه‌گانه‌های عالم معرفت*، اردبیل: انتشارات دانشگاه محقق اردبیلی.
- چیتیک، ویلیام (۱۳۹۰). *طریق عرفانی معرفت از دیدگاه ابن عربی*، ترجمه: مهدی نجفی افرا، تهران: انتشارات جامی.
- چیتیک، ویلیام (۱۳۹۲). *عوامل خیال: ابن عربی و مسئله اختلاف ادیان*، ترجمه: قاسم کاکایی، تهران: هرمس.
- چیتیک، ویلیام (۱۳۹۳). *ابن عربی وارث انبیا*، ترجمه: هوشمند دهقان، تهران: انتشارات پیام امروز.
- عفیفی، ابوالعلاء (۱۳۸۰). *شرحی بر فصوص الحکم*، ترجمه: نصرالله حکمت، تهران: الهام.
- قونوی، صدرالدین (۱۳۷۱). *فکوک*، مقدمه و ترجمه و تصحیح: محمد خواجه‌جوی، تهران: مولی.
- قیصری، داود (۱۳۹۰). *شرح قیصری بر فصوص الحکم ابن عربی*، ترجمه: محمد خواجه‌جوی، تهران: مولی.
- موحد، محمد علی و موحد، صمد (۱۳۸۶). *فصوص الحکم ابن عربی؛ ترجمه، توضیح و تحلیل*، تهران: نشر کارنامه.



سمیه خادمی و زینب شریعت‌نیا ۸۱

Miri, Seyed Javad (2014). *Reclaiming the Sane Society: Essays on Erich Fromm's Thought*, Boston: The University of Massachusetts.

Miri, Seyed Javad (2011). *Reflections on Erich Fromm*, London: London Academy of Iranian Studies Press.